

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԵՎ ԴՈԳԵՎՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱԴԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԴԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ամիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայոց պետականության գաղափարը ոչ միայն կենսունակ էր, այլև ի վիճակի եղավ իր շուրջը համախմբել հայ հասարակության մի հատվածին, որոնց հաջողվեց հայոց պետականությունը վերականգնել Կիլիկիայում:

Այստեղ կփորձենք պարզաբանել այն հիմնախնդիրը, թե հայկական պետականության մոդելում տեղակայված գաղափարները ինչպե՞ս կարողացան հանգրվան գտնել Կիլիկիայում և կառուցվածքային տեսք ստանալ: Եթե փորձենք տարանջատել և խմբավորել պետականության մոդելում ամրագրված հիմնական գաղափարները, ապա դրանք կարող են իրենց համապատասխանությունը գտնել և կառուցվածքային տեսք ստանալ երեք՝ մշակութային, քաղաքական և սոցիալական միջավայրերում, որոնց սերտ փոխներգործությունը ապահովում էր պետականության մոր կառույցների ձևավորումը: Կառուցվածքային առումով կփորձենք այդ գաղափարները տեղադրել աշխարհիկ և հոգևոր միջավայրերում, ուստի անհրաժեշտ է պարզաբանել երկու իշխանությունների կազմակերպման առանձնահատկությունները:

Քանի որ հայոց եկեղեցին ավելի վաղ էր հաստատվել Կիլիկիայում քան աշխարհիկ իշխանությունը, ապա ճիշտ կլիներ նախ և առաջ պարզաբանել հոգևոր նվիրապետության կազմակերպման հետ կապված խնդիրները:

Կիլիկիա տեղափոխված հայ հասարակության տարաբնակեցման առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ որոշակի սոցիալական միջավայր յուրացնելու հետ միաժամանակ փորձում էին կազմակերպվել որպես մշակութային խումբ. «Իսկ յաւուրս Տեառն Խաչկայ հայրապետին Դայոց սփռեալ տարածեցաւ ազգս Դայոց զկողմամբքն

արևմտից, մինչև ձեռնադրել նմա եպիսկոպոսունս յԱմտիոք Ասորւոց և ի Տարսոն Կիլիկեցւոց և ի Սուլմոյայ և յամենայն գաւառսն յայնոսիկ»¹:

Եկեղեցու թեմական կառույցը սովորաբար իր համապատասխանութիւնը գտնում է պետության վարչական կազմակերպման շրջանակներում, մինչդեռ այս դեպքում օրինաչափութիւնը ամբողջովին չի պահպանվում, քանզի Կիլիկիայում դեռևս չէր ստեղծվել հայկական պետականություն: Նման դեպքերում հոգևոր նվիրապետության կազմակերպման հիմքում կարող էին դրվել այլ, մասնավորապես՝ էթնոտարածական և մշակութաարժեքային հատկանիշներ: Վերոհիշյալ մեջբերումից պարզ երևում է, որ հոգևոր նվիրապետութիւնը նախ և առաջ կազմակերպվում էր հնագույն եկեղեցական կենտրոնների, ապա այն շրջաններում, որտեղ հայկական էթնիկական ընդհանրութեանը հաջողվել էր ձևավորել սեփական միջավայրը: Այս ճանապարհով հայոց եկեղեցին կարողանում էր Կիլիկիայում տարաբնակեցված հայ բնակչության համար ապահովել ներէթնիկական կապը և հաղորդակցութիւնը, որն անհրաժեշտ էր նույնականութեան պահպանման համար:

Կիլիկիայում հայոց հոգևոր նվիրապետության առկայութիւնը որոշակի դեր խաղաց նաև հայկական պետականութեան վերականգնման գործընթացում, քանզի.

ա/ հայոց եկեղեցին, թերևս միակ կառույցն էր, որ կարողացել էր պահպանել հայկական էթնոսի հասարակական-քաղաքական կյանքին բնորոշ իդեալները և նորմերը

բ/ էթնիկական ընդհանրութեան տարաբնակեցման հետ կապված խախտվել էին նրա կազմակերպման ավանդական կապերը և պատկերացումները, իսկ հայոց եկեղեցին կարողացավ ոչ միայն պահպանել, այլև անհրաժեշտութեան դեպքում վերակառուցել դրանք և հարմարեցնել ձևավորված պայմաններին:

Կիլիկիայում հայոց եկեղեցու կազմակերպումը կարելի է ներկայացնել երկու փուլով, որոնց համար սահմանագիծ կարող է հանդիսանալ պետականութեան վերականգնումը, որը ոչ միայն փոխեց նրա կառուցվածքը, այլև տեղը հասարակութեան կազմակերպման շրջանակ-

¹ Ստեփանոս Ասողիկ Տարօնցի, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 258:

ներում: Հասկանալի պատճառներով այստեղ չենք անդրադառնալ հայոց եկեղեցու կազմակերպման սկզբնական փուլին, որն ընդգրկում է Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկոսի (973-992) կոնդակից մինչև Կիլիկիայում հայկական իշխանական տների հաստատման ժամանակահատվածը: Կազմակերպման տեսակետից մինչև պետականության վերականգնումն ընկած ժամանակահատվածը կարելի է անվանել իշխանական եկեղեցի, քանզի թեմական կառույցները սովորաբար կազմավորվում էին իշխանական տների շուրջ:

Կիլիկիայում հաստատված հայ իշխանների միջև սոցիալ-քաղաքական գերակայության ու արժեքային կողմնորոշման համար մշտապես առկա մրցակցության պայմաններում եկեղեցու օժանդակության կարիքը խիստ զգացվում էր, ուստի նրանք աշխատում էին իրենց տիրույթներում, իսկ հնարավորության դեպքում նաև այլ տարածքներում կազմակերպել սեփական եկեղեցի: Երկրամասում հաստատված հայ իշխանական տներից յուրաքանչյուրն աշխատում էր իր որդեգրած սկզբունքները և դրանց կենսագործման համար ներդրվող ձգտումները ներկայացնել որպես միակ ճիշտ և օրինական, իսկ դա կարող էին անել եկեղեցու օգնությամբ, քանզի վերջինս էր գաղափարական հիմնավորում տալիս թույլատրելի և օրինական գործողությունների համար: Այս համատեքստում իշխանական տների և եկեղեցու փոխհարաբերություններում կարելի է առանձնացնել երկու տիպ.

ա/ իշխանական տները հնարավորին չափ օժանդակում և օգնում էին հայոց եկեղեցուն

բ/ իսկ մյուս կողմից աշխատում էին խիստ վերահսկողություն սահմանել նրա գործունեության նկատմամբ և այն ամբողջովին ներառել վարչաքաղաքական համակարգի շրջանակներում. «...ընդ ձեռամբ հոգեւոր վերակացութեան տեառն իմոյ Ներսիսի արքեպիսկոպոսի սրբոյ, որ այժմ կայ ի գլուխ սուրբ և հռչակաւոր այս ուխտի միաբանութեան ժողովոյ և հովուէ զմայրաքաղաքն Տարսոն՝ հանդերձ գաւառաւք Կիլիկիոյ...»²:

² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Ե., 1988, էջ 268:

Տարսոնի արքեպիսկոպոսությունը Կիլիկիայի հնագույն եկեղեցական կենտրոններից էր, սակայն այս դեպքում այն անհրաժեշտ, բայց բավարար պայման չէ, որպեսզի հնարավորություն տա ճշգրտելու երկրամասում հաստատված հայոց եկեղեցու կանոնական աստիճանակարգությունը:

Կիլիկիայում հաստատված հայոց եկեղեցու կազմակերպման և կառուցվածքի մասին որոշակի պատկերացում կարող ենք կազմել 1178 թ. Հռոմկլայի ժողովի մասնակիցների դասաշարից, ուր Կիլիկիան ներկայացված է.

6 «Ներսէս արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց Տարսովնի

22 Յովհաննէս եպիսկոպոս Անարգաբոյ

23 Բասիլիոս եպիսկոպոս Սելևկիոյ

25 Դավիթ եպիսկոպոս Մամուեստիայ Կիլիկեցւոց

31 Գրիգորիոս եպիսկոպոս Կոկիսոնի»³:

Հարկ է նշել, որ ցանկը ամբողջովին չի արտացոլում Կիլիկիայում ձևավորված հայոց եկեղեցական կառույցը, քանզի անհնարին է պատկերացնել, որ 1178 թ. այստեղ կար ընդամենը հինգ թեմ: Դասաշարի «մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց Տարսովնի» հատվածը և այն, որ Տարսոնի արքեպիսկոպոսը զբաղեցնում է առաջին տեղը դեռևս իրավունք չի տալիս աներկբա եզրակացնել, որ նա էր գլխավորում Կիլիկիայում ձևավորված հոգևոր նվիրապետությունը: Բավական հետաքրքիր է նաև Մամեստիայի առաջնորդի ստորագրությունը, որից կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիայում հայոց եկեղեցին դեռևս կազմակերպվում էր երկու նշանավոր իշխանական տների՝ Ռուբինյանների և Հեթումյանների շուրջ: Չնայած նրա, որ հայոց կաթողիկոսությունը գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանից դուրս, այստեղ ձևավորված թեմերը կառուցվածքային ամբողջականության նկատառումով ընդունում էին նրա կանոնական գերագահությունը: Տեղագրական կազմակերպ-

³ Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, հ. 9, ե., 1984, էջ 132:

ման տեսակետից հայոց եկեղեցին հաստատվում էր երկու՝ արքեպիսկոպոսական և եպիսկոպոսական միավորների շրջանակներում⁴:

Կիլիկիայում կազմակերպված հոգևոր նվիրապետության առանձնահատկությունների մասին քիչ թե շատ ամբողջական պատկերացում արդեն կարող ենք կազմել Լևոն Բ-ի թագադրության հանդեսին ներկա հոգևորականների և 1342 թ. Սսի ժողովի մասնակիցների ցուցակների ուսումնասիրությունից: Առաջինն արտացոլում է ԺԲ դարի վերջին ձևավորված միջանկյալ իրավիճակը, ուստի համատեղում է կազմակերպման երկու՝ իշխանական և պետական սկզբունքներ, իսկ երկրորդում առաջինը բացակայում է:

1198

Տեր Գրիգոր կաթողիկոս՝ որ մականուն Ապիրատ Տեր Դաւիթ՝
արքեպիսկոպոս Մսսայ, և առաջնորդ
Արքայկաղնոյ
Տեր Յոհաննէս՝ արքեպիսկոպոս Սսոյ, և տէր
Դրագարկուն
Տեր Սինաս՝ արքեպիսկոպոս Երուսաղէմի
Տեր Յուսեփ՝ արքեպիսկոպոս Ամտիոքայ, և տէր
Յեսուանց վանիցն
Տեր Կոստանդին՝ արքեպիսկոպոս Ամաւարզոյ, և
տէր Կաստաղոնին
Տեր Վարդան՝ արքեպիսկոպոս Լամբրոնին, և
առաջնորդ Սկևռուն
Տեր Ստեփաննոս՝ արքեպիսկոպոս Տարսոնի, և
տէր Սլիճոյն
Տեր Թորոս՝ եպիսկոպոս Սելևկիոյ
Տեր Գրիգոր՝ եպիսկոպոս Կապնուն, և տէր
Արիզնին
Տեր Աստուածատուր՝ եպիսկոպոս Մեծքրուն
Տեր Յոհաննէս՝ եպիսկոպոս Աանվիւեայ
Տեր Կոստանդին՝ եպիսկոպոս Փիլիպոսայ
Տեր Ստեփաննոս՝ եպիսկոպոս Բերդուսին
Տեր Մխիթար՝ եպիսկոպոս Ընկուզուտին⁵:

1342

Արքեպիսկոպոսը

Բարսեղ Սսոյ
Վարդան Տարսոնի
Ստեփաննոս Ամարզարայ
Սարկոս Կեսարու Կապադովկացոց
Բարսեղ Իկոնիոյ
Շմաւոն Սեբաստիոյ

Եպիսկոպոսը

Բասիլ Բարձրբերդոյ
Գրիգոր Ստանոյ
Յովհաննէս Այասու
Նէրսես Կապնոյ
Յովհաննէս Սաշարդոյ
Գրիգոր Մարաշոյ
Բասիլ Անկուրիոյ
Դավիթ Տարոնոյ
Դանիել Զմշկածագու
Ստեփաննոս Տրապիզոնայ
Պօղոս Կոկիսոնի
Դավիթ Դամտոնոյ
Գրիգոր Սաշկաւորի
Մեսրոպ Խորձենոյ
Գրիգոր Տիանոյ⁶:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, Հավաքական տեքստը, ռուսերեն թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա. Գալստյանի, Ե., 1958, էջ 26-27:

⁵ Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպօլիս եւ Հայոց մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկուա, 1856, էջ 99-100:

⁶ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Բ, մասն Ա, Պէյրուս, 1960, էջ 1869:

Անհրաժեշտ է նշել, որ երկու ցուցակն էլ ամբողջովին չեն արտացոլում Կիլիկիայում ձևավորված թեմական կառույցը, քանզի այն ավելի ընդգրկում էր:

Այժմ փորձենք պարզաբանել առաջին ցուցակում հանդիպող «տէր» և «առաջնորդ» հասկացությունները, որոնք վկայում են Կիլիկիայում հայոց եկեղեցու կազմակերպման տարաբնույթ սկզբունքների մասին: Վերևում նշեցինք, որ այստեղ հաստատված հայ իշխանները հնարավորության դեպքում աշխատում էին սեփականության իրավունքը տարածել նաև եկեղեցու վրա: Արքայական և իշխանական տների ներկայացուցիչներն անդամագրվում էին հոգևոր դասին և իրենց համար ապահովում բարձր պաշտոններ հոգևոր նվիրապետության կառույցում: Այսպես Ներսես արքեպիսկոպոս Լամբրոնացին իր հորից՝ Օշինից, որպես ժառանգություն ստանում է Սկևռայի եկեղեցին ու վանքն իր հողատիրույթներով և 30 հազար դահեկան դրամ⁷: Հետագայում, երբ վերջ տրվեց հոգևոր պաշտոնների ժառանգականության սկզբունքին վերացավ նաև հոգևորականների անձնական-ժառանգական իրավունքը⁸: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ առաջին ցուցակում տեղ գտած «տէր» հասկացությունը մատնանշում է սեփականատիրական իրավունքը վանքի և նրան պատկանող հողերի նկատմամբ: Դա ճիշտ հասկանալու համար մեջբերենք «Դատաստանագրքի» հետևյալ հատվածը. «Սահման էր՝ որ յառաջ չիշխէր եպիսկոպոսն վանացն. ապա թէմին մէն իշխէր, եւ զվաներն աշխարհական պարոնայք հոգային, եւ զով ուզէին՝ թողուին ի վանքն, ու զոր ոչ՝ նա հանէին: Նա գրած է հիմայ՝ որ ով լսաւ լինի սահմանիս, եւ յեպիսկոպոսն թողու զվանքն իր ապրնաւքն՝ նա աւրինած է յԱստուծոյ...»⁹: Այսպիսով. «Տէր Կոստանդին՝ արքեպիսկոպոս Անաւարզոյ, և տէր Կաստաղոնին» բանաձևը ստանում է հետևյալ բացատրությունը: Սկզբնամասի «տէր» հասկացությունը մատնանշում է պատկանելությունը հոգևոր դասին,

⁷ Բողնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում 13-14-րդ դդ., Ե., 1973, էջ 212:

⁸ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 24:

⁹ Նույն տեղում, էջ 50:

իսկ «արքեպիսկոպոս Անաւարդոյ» մասը արտահայտում է թեմական իշխանությունը: «Տէր Կաստաղոնին» հատվածը բովանդակում է սեփականատիրական իրավունքը Կաստաղոն վանքի և նրան պատկանող տիրույթների նկատմամբ: «Դատաստանագրքի» վերոհիշյալ հատվածը արտահայտում է նաև եկեղեցու կազմակերպման հետագա միտումները, քանզի խրախուսում է այն անձանց, ովքեր հրաժարվում են սեփականատիրական իրավունքից հոգուտ եկեղեցու:

Հաջորդ խնդիրը կապված է «առաջնորդ» հասկացության հետ. «Տէր Վարդան՝ արքեպիսկոպոս Լամբրոնին, և առաջնորդ Սկևռուն»: Մենք հավված չենք կարծելու, որ գործ ունենք վանքի առաջնորդ՝ վանահայր իրողության հետ, քանզի այն այլ պաշտոն էր: Աղբյուրներում սովորաբար արքեպիսկոպոսական կամ եպիսկոպոսական թեմը հանդես էր գալիս նաև ուխտ անվանումով, ուստի թեմականները ներկայանում էին «յառաջնորդութեան ուխտի» ձևով¹⁰: Փաստորեն ուխտը ներառում էր թեմը, նրան պատկանող եկեղեցիները, վանքերը, ինչպես նաև հավատացյալների (ներառյալ հոգևորականության) ամբողջությունը¹¹: Այս տեսակետից օրինաչափ է, որ Սմբատ Սպարապետը Լևոն Բ-ի թագահանդեսին մասնակից հոգևորականության դասաշարը վերնագրել է. «Նախ սկիզբն արասցուք յառաջնորդաց»:

Այժմ փորձենք ներկայացնել Կիլիկյան Հայաստանի վարչաթեմական կառույցը:

Հայոց թեմագրություն	Գավառք	Լատին թեմագրություն
Արքեպիսկոպոսականք	Սելինոնդ	Ա. Տարսոն
Սիս	Սելեկիա	Սեբաստ
Տարսոն	Կոռիկոս	Սալլոս
Լամբրոն	Տարսոն	Տինե /Թինա/
Անաւարդա	Լամբրոն	Կոռիկոս
Սամեստիա	Բարձրբերդ	Պոտանդե

¹⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Ե., 1984, էջ 88:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 379:

Եւփսկոպոսականք	Մուլեւոն	Բ. Անարզաբա
Ատանա	Անդրիասանց	Եպիփանիա
Այաս	Մեծքարի	Ալէքսանդրիա
Բարձրբերդ	Միս	Փոքր
Կապան	Ցախուտ	Եռինուպօլիս
Ծամնդաւ	Հարգան	Կամբիսոպօլիս
Կոպիտառ	Ծամնդաւ	Փլաւիաս
Սելեւկիա	Անաւարզայ	Հռոսոս
Ընկուզուտ	Մարպայ	Կաստաւալ
Հարգան	Կոպիտառ	Եգէաս
Մուլեւոն	Թիւ Համտուն	Միս ¹² :
Մաշկեւոր	Ճկեր	
Բերդուս	Արսուս	
Մանվելնայ	Այաս	
Յոհնանց	Մսիս	
Փիլիպպոսեան	(Մոպսուեստիա)	
Մեծքար	Ատանա	
Մաշարդ	Մաշկեւոր	
Տիանա	Բերդուս	
Կոկիսոն	Ընկուզուտ	
Ցախուտ	Մաշարդ	
Անդրիասեանց	Մանվելանց.	
Թիւ Համտուն	/Մանվելնայ/	
Ռորան	Յոհանանց	
Անէ	Փիլիպպոսեանց	
Ճկեր	Տիանոյ	
	Առակլեայ	

Հարկ է նշել, որ գաժառացանկում գրանցվել են գաժառներ, որոնց տեղադրությունը Ղ. Ալիշանը փորձել է համապատասխանեցնել թեմական կառույցին, քանզի նրանց վերաբերյալ այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Եթե Կիլիկյան Հայաստանի վարչական բաժանման համար ելակետ ընդունենք թեմական կառույցը, ապա արքեպիսկոպոսությունները պետք է համապատասխանեին վարչական ավելի խոշոր միավորների, (նահանգ, երկիր) իսկ եպիսկոպոսությունները՝ գաժառներին: Սակայն երկրի վարչաքաղաքական համակարգում այս համապա-

¹² Ալիշան Ղ., Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, 1885, էջ 61-62, 65, 67:

տասխանությունը միշտ չէ, որ պահպանվում էր: Փաստորեն, հայոց եկեղեցու տեղագրական կազմակերպումը իր մեջ ներառում էր. նահանգ, գավառ, քաղաք, բերդ, գյուղ, որոնց համար սահմանվել էին նվիրապետության տարբեր աստիճաններ:

Ի տարբերություն եկեղեցական կառույցի, որը հայոց կաթողիկոսության շնորհիվ կազմակերպվում էր որպես աստիճանակարգություն՝ աշխարհիկ նվիրապետության ձևավորումը՝ անկախ նրանից, որ Կիլիկիայում հայ իշխանները վաղուց էին հաստատվել կապված է Ռուբինյան իշխանության հիմնադրման հետ: Այս տեսակետից աշխարհիկ նվիրապետությունը կարելի է ներկայացնել երկու՝ իշխանական և թագավորական համակարգերով: Անկախ նրանից, թե աշխարհիկ նվիրապետության կազմակերպման հիմքում ինչ հատկանիշներ էին դրվում (վարչական, հողային, դատական, ռազմական, հարկային), նա առաջանում էր որևէ կենտրոնի շուրջ: Մինչև Ռուբինյանների իշխանության վերջնական հաղթանակը Կիլիկիա տեղափոխված հայ իշխանների մի մասը ներառվել էին բյուզանդական կայսրության աստիճանակարգության մեջ¹³: Պարզ է, որ պաշտոնները և համապատասխան տիրույթները տրվում էին որոշակի, մասնավորապես՝ ռազմավարչական ծառայության դիմաց: Տարածքները սովորաբար տրվում էին ոչ թե պայմանական, այլ ապայման (dominium directum) իրավունքով, ուստի հողակալը ստանում էր սեփականության կամ պանսեփականության վարչական աստիճանը, որը հաստատում էր նրա իրավունքները և պարտավորությունները: Փաստորեն, Կիլիկիայում հաստատված իշխանները այս կամ այն կարգավիճակով ներառվում էին կայսրության աստիճանակարգության մեջ, իսկ մյուս կողմից աշխատում էին տեղերում ձևավորել տարածքային հատվածական նվիրապետություններ:

Պատմականորեն որոշ պետություններ առաջացել են նվաճման ճանապարհով: Այսպես է առաջացել նաև Կիլիկյան Յայաստանը: Պետության տարածական ընդարձակման համար Ռուբինյանները կարող էին ընտրել. ա/ ռազմական գործողություններ, բ/ ռազմաքաղաքական դաշինքներ, գ/ իշխանության սրբազործում, որոնցից յուրաքանչյուրն

¹³ Հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 255:

իր կնիքն էր դնում նվիրապետության ձևավորման և կառուցվածքի վրա: Կիլիկիայում ձևավորված աշխարհիկ նվիրապետությունը կարելի է ներկայացնել որպես սանդղաձև-կարգավիճակային աստիճանակարգություն: Առաջինը սովորաբար առաջանում է բռնի ճանապարհով, քանի որ սանդուխքի ձևավորման ժամանակ ավելի ուժեղ հատկանիշները իրենց են ենթարկում թուլերին, մինչդեռ երկրորդի ժամանակ դրանք միավորվում են այլ ճանապարհով, ուստի պահպանում են որոշակի կարգավիճակ:

Եթե փորձենք ընդհանուր հայտարարի բերել աշխարհիկ նվիրապետության կազմակերպման հատկանիշները, ապա կարելի է առանձնացնել. ա/ հասարակության կազմակերպման ռազմա-աստիճանակարգված բնույթը, բ/ վարչական բաժանման երկակի կամ եռակի սկզբունքը, գ/ բազմասանդղաձև աստիճանակարգությունը:

Կիլիկյան Չայաստանում աշխարհիկ նվիրապետության կազմակերպման և նրա կառուցվածքի մասին քիչ թե շատ որոշակի պատկերացում կարող ենք կազմել Լևոն Բ-ի թագադրության հանդեսին մասնակցած իշխանների դասաշարի ուսումնասիրությունից¹⁴: Այն, որ Կիլիկիայում հասարակության կազմակերպման գերակա սկզբունքը ռազմականն էր, վկայում է դասաշարի ներկայացման երկու հատկանիշը.

ա/ գործակալություններից ներկայացված են միայն նրանք, որոնք կապված են ռազմական գործի կազմակերպման հետ

բ/ բերդը առաջին հերթին հանդես է գալիս որպես ռազմական միավոր:

Իշխանների ներկայացման ձևը իր մեջ պարունակում է երկու սկզբունք՝ վարչական. «Իշխանն Չարունոյն Լեւոն» և ռազմական. «Պարոն Լեւոն՝ տէր Չարունոյն»¹⁵: Երկրորդ հատվածը մատնացույց է անում սեփականատիրական իրավունքը բերդի նկատմամբ: Նույն ժամանակահատվածում Ֆրանսիայում բերդատերերը ևս հանդես էին գալիս նման (dominus, sir) տիտղոսներով: Սիր հասկացությունը շատ հաճախ

¹⁴ Արշամյան Յ., Կիլիկյան Չայաստանի բերդատեր իշխանները XII դարի վերջին և XIII դարի սկզբին, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3, Ե., 1994, էջ 50-52:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 50:

օգտագործվում է նաև հայկական աղբյուրներում¹⁶: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ սիրը համարժեք է պարոնին, ուստի երկուսն էլ որոշակի իշխանություն ունեցող անձանց համար սահմանված դիմելաձև է: Փաստորեն աշխարհիկ նվիրապետության կազմակերպան հիմքը բերդն է, ուստի դասաշարը սկսվում է. «որ էին բերդատերք» ծնով:

Այժմ փորձենք պարզաբանել իշխան հասկացության բովանդակությունը և նրա կազմակերպման ձևերը: Սմբատ Սպարապետի ներկայացրած դասաշարում տեղ գտած իշխաններին կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջինում կարելի է ներառել այն իշխաններին, որոնք մտնում էին աստիճանակարգության մեջ միայն ռազմական կազմակերպման շնորհիվ: Երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին այն իշխանները, որոնք ռազմականից բացի օժտված էին իշխանության այլ հատկանիշներով: Իշխան հասկացությանը հաջորդող տեղագրական անվանումը ապաստանում է երկու՝ բերդ, գավառ վարչական միավորների շրջանակներում, ուստի ունի ոչ միայն ռազմական, այլև քաղաքական բովանդակություն: Հասարակության ռազմական կազմակերպման այս ձևը հետագայում սկսվում է վերակառուցվել, քանզի այն չէր տեղավորվում կենտրոնաձիգ թագավորական իշխանության շրջանակներում¹⁷: Թագավորները սովորաբար անհնազանդ նախարարների տիրույթները բռնագրավում և միացնում էին «յարքունիս»:

Աղբյուրներում ամկա տեղեկությունների սակավության պատճառով զգուշությամբ կարող ենք ձևակերպել այն կարծիքը, որ «սէր» հասկացությունը արտահայտում է ոչ միայն սեփականատիրական իրավունքը բերդի, այլև այնտեղ ապրող մարդկանց նկատմամբ: Այս երևույթը հատուկ էր Ֆրանսիային, որի շրջանակներում էլ ծնունդ էր առել ու ձևավորվել «castellanus» հասկացությունը¹⁸: Մենք հակված ենք ընդունելու, որ հասարակության կազմակերպման այս ձևը յուրահատուկ է եղել նաև Կիլիկյան Հայաստանին, որը կարող ենք հիմնավորել.

¹⁶ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 222:

¹⁷ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 9-10:

¹⁸ Жорж Дюби, История Франции. Средние века (987-1460), Москва, 2001, с. 76-119.

1. Կիլիկյան Հայաստանում առկա բերդերի քանակը (մոտ 112)¹⁹ վկայում է, որ բերդը իրագործում էր պաշտպանական գործառույթ: Այս դեպքում ռազմական ուժերի նկատմամբ բերդատերը պետք է ունենար նաև այլ իրավունքներ: Թագավորության հանդեսի մասնակիցները այս տիպի բերդատերերն էին²⁰:

2. Այս ենթադրության հիմնավորման համար հիմք կարող է ծառայել նաև իշխանների տարաբնակեցման և ռազմական կազմակերպման ձևը: Իշխանական տունը սովորաբար բնակություն էր հաստատում որևէ ամրոցում և տոհմի ավագի շուրջ համախմբվում էին ազգակցական կապերով կապված մարդիկ, որոնց հիմնական պարտավորությունը զինվորական ծառայությունն էր:

Այսպես ձևավորվում էր այն իրավունքները, որոնք կարելի է տեղավորել տեր հասկացության շրջանակներում: Փաստորեն Կիլիկյան Հայաստանում չստեղծվեց աշխարհիկ նվիրապետության կազմակերպման այնպիսի համակարգ, որը հնարավոր լիներ տեղավորել մեկ մոդելի շրջանակներում, ուստի այն պետք է ներկայացնել որպես փոխներգործության մոդել, որը բաղկացած էր տարբեր հատկանիշներով:

Կիլիկյան Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր նվիրապետությունների կազմակերպման պատկերը ամբողջության մեջ ներկայացնելու նկատառումով անդրադառնանք Սսի 1307 թ. ժողովի դասաշարին.

Իսկ եպիսկոպոսք էին

Կոստանդին. Մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարու
Յոհաննես. արքեպիսկոպոսն Տարսոնի
Ստեփաննոս. արքեպիսկոպոսն Սերաստիու
Կոստանդին. արքեպիսկոպոսն մայրաքաղաքին
Սըսոյ
Ստեփաննոս. եպիսկոպոս աստուածապահ
քաղաքին Տարսոնայ
Ներսէս. եպիսկոպոս Տիանոյ
Յոհաննէս. եպիսկոպոս Ամարգաբոյ
Յոհաննէս. եպիսկոպոս Այասոյ

Իսկ իշխանք որ կային ընդ արքային
Լևոնի և թագաւորաւորն Հեթմոյ էին
այսոքիկ
Արքայորդիք թագաւորի հայոց պարոն
Օշին
տէրն Կապնոյ. եւ պարոն Ալինախ տէրն
Լամբրոնի, եւ Տարսոնի
Պարոն Օշին, սպարապետն Հայոց, տէր
Կանչոյն
Պարոն Սմբատ, մարաջախտն, տէր Ասկուռոյ
Պարոն Ռէմունդն. սէնեսցալն, տէր Միքայէլուին
Պարոն Վասակ, տէր Բերդկանն

¹⁹ Ալիշան Ղ., Սիսուան, էջ 63-64:

²⁰ Սմբատ Սպարապետ, Դատաստանագիրք, էջ 82:

Ստեփաննոս. եպիսկոպոս Բարձրբերդոյ
Բասիլիոս. եպիսկոպոս գաւառին Կապնոյ
Գրիգորիոս. եպիսկոպոս Մարաշայ
Թորոս. եպիսկոպոս Սաշկերին
Յակոբ. եպիսկոպոս քլերորդի տէր Գրիգոր
կաթողիկոսին
Յուսիկ. եպիսկոպոս Ստինպուլայ
Վարդան. եպիսկոպոս Տօկիոյ
Անդրեաս. եպիսկոպոս Դարբանոյ
Սիմէոն. եպիսկոպոս Կոպիտառոյ
Լևոն. եպիսկոպոս Ծամնդաւի
Յոհաննէս. եպիսկոպոս Մարանդունեանց
Ստեփաննոս. եպիսկոպոս դրան
կաթողիկոսարանին
Գէորգ. եպիսկոպոս
Դայրապետ. եպիսկոպոս Ռորանի
Նիկողայոս. եպիսկոպոս Կիպոսայ
Կարապետ. եպիսկոպոս Սեծկերտոյ
Վարդան. եպիսկոպոս Սնոյ
Փիլիպպոս. եպիսկոպոս Խորձենոյ:

Պարոն Սմբատ, տէր Սմբատակլային
Պարոն Օշին, տէր Կոպիտառոյ
Պարոն Լիկոս, տէր Կիսառամու
Պարոն Թորոս, գտիկ թագավորին դար-
պասուն գլխատրն
Պարոն Թորոս, պաշտիմոս, և տէր Ճօֆէլ-
կային
Պարոն Լիկոս, տէր Կեռաշենոյ ²¹:

Նախ և առաջ նշենք, որ դասաշարը թերի է և ամբողջովին չի արտահայտում ձևավորված իրավիճակը, սակայն այլ տեղեկությունների բացակայության պայմաններում նվիրապետությունների մասին պատկերացում կազմում ենք սրա միջոցով: Աշխարհիկ նվիրապետության կառուցվածքը թույլ է տալիս մի շարք եզրակացություններ անել.

ա/ ցանկում ներկայացված իշխանների կազմակերպման հիմքում դրված էր երեք՝ ռազմական, քաղաքական, վարչական հատկանիշներ

բ/ թագավորի մերձավոր ազգականները որևէ նշանակալից պաշտոն չէին զբաղեցնում

գ/ հայոց թագավորի քաղաքական ինքնիշխանության և տիրուղոսի ծիսական կազմակերպման սահմանները չէին համընկնում:

Այսպիսով, յուրաքանչյուր քաղաքական համակարգ ձևավորվում է որոշակի միջավայրում և ժամանակաշրջանում, ուստի նրա հետ առնչվող խնդիրների ամբողջական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է ճշգրտել պատմական միջավայրի և ժամանակաշրջանի սահմանները: Սա առավել կարևորվում է Կիլիկյան Դայաստանի համար, քանզի երբ հայերը ձեռնամուխ եղան պետականության ստեղծ-

²¹ Կղ. Գալանոս, Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Դռովմայ, հ. I, Դռոմ, 1650, էջ 459-460:

մանը երկրամասում արդեն գոյություն ունեին ձևավորված սոցիալ-քաղաքական և մշակութային կառույցներ: Այս դեպքում ճշգրտման կարիք ունի հայկական պետականության տիպաբանության խնդիրը, քանզի այնտեղ համադրվել էին հայկական, բյուզանդական և արևմտաեվրոպական հատկանիշներ:

ГАГИК АРУТЮНЯН

ЕГУ

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗОВАНИЯ СВЕТСКОЙ И ДУХОВНОЙ ВЛАСТИ В КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Каждая политическая система образовывается в определенной среде и эпохе. Для изучения тех задач, которые к ней относятся, надо уточнить границы исторической среды и эпохи. Это наиболее важно для Киликийской Армении, так как когда армяне начали создавать государственность, там уже существовали сформированные социально-политические и культурные строения. В этом случае требуется уточнить задачу типологии армянской государственности, так как в нем были сопоставлены армянские, византийские и западно-европейские черты.